अष्टमः पाठः

कृतक-कलहः

संस्कृतसाहित्ये बहूनि नाटकानि प्रणीतानि। प्रस्तुतोऽयं नाट्यांशः विशाखदत्तप्रणीतस्य मुद्राराक्षसस्य तृतीयाङ्कात् उद्धृतोऽस्ति।

अत्र राज्यतन्त्रस्याङ्गभूतत्वेन पूर्वयोजनया राक्षसनामानं मन्त्रिणं पराजेतुं चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कल्पितकलहः प्रवृत्तः। तस्यैव प्रस्तुतीकरणम् अत्र विद्यते।

पात्र-परिचयः

राजा	–	चन्द्रगुप्तः (चाणक्यस्य प्रियशिष्यः)
चाणक्यः	–	अर्थशास्त्रप्रणेता ''कुटिल'' गोत्रीयः कौटिल्यः।
कञ्चुकी	–	आचार्यचाणक्येन निर्मितः चन्द्रगुप्तस्य सेवकः
प्रतिहारी	–	भटः

(ततः प्रविशतः चन्द्रगुप्तचाणक्यौ)

राजा – आर्य! कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः?

चाणक्यः – वृषल! राक्षसः खल्वसौ विक्रम्य निगृह्यमाणः स्वयं वा विनश्येत्, युष्मद्बलानि वा विनाशयेत्। एवं सत्युभयथाऽपि दोषः।

राजा – न शक्नुमो वयमार्य्यस्य मतिमतिशयितुं, सर्वथाऽमात्यराक्षसएवात्र प्रशस्यतरः।

चाणक्यः – (सक्रोधम्) 'न भवानि' ति वाक्यशेषः। मा तावदेवम्। भो वृषल! तेन किं कृतम्?

राजा – यदि न ज्ञायते, तदा श्रूयताम्। तेन खलु महात्मना –

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं, कृत्वा पदं नो गले
व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्बलानां कृतः।
अत्यर्थं विपुलै सुनीतिविभवैः सम्मोहमापादिता
विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः॥

चाणक्यः – (विहस्य) वृषल! एतत् कृतं राक्षसेन?

राजा – अथ किम्? एतत् कृतममात्यराक्षसेन।

चाणक्यः – वृषल! मया पुनर्ज्ञातं, नन्दमिव भवन्तमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतुरधिराज्यमारोपितः।

राजा – अलमुपालभ्य। आर्य! दैवेनेदमनुष्ठितं किमार्यस्य?

चाणक्यः – आः, केन?

राजा – नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन।

चाणक्यः – दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति।

राजा – विद्वांसोऽप्यविकत्थना भवन्ति।

चाणक्यः – (सक्रोधम्) वृषल! वृषल!! भृत्यमिव मामारोढुमिच्छसि?

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः

(भूमौ पादप्रहारं कृत्वा)

प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः।

प्रणाशान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना

परीतः कालेन ज्वलयसि मम क्रोधदहनम्॥

राजा – (सावेगं स्वगतम्) अये! तत् कथं सत्यमेव कुपित आर्यः?

चाणक्यः – (कृतककोपं संहृत्य) वृषल! वृषल!! अलमुत्तरोत्तरेण। यद्यस्मत्तो वरीयान् राक्षसोऽवगम्यते,तस्मादिदं शस्त्रं तस्मै दीयताम्।

(इति शस्त्रमुत्सृज्य च आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा स्वगतम्)

राक्षस! राक्षस!! एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः?

राजा – आर्य! वैहीनरे! 'अद्य प्रभृत्यनादृत्य चाणक्यं चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राजकार्याणि करिष्यती' ति गृहीतार्थाः प्रकृतयः क्रियन्ताम्।

कञ्चुकी – (स्वगतम्) कथं निरुपपद एव चाणक्यो, नार्यचाणक्य इति। हन्त! सत्यमेव हृतोऽधिकारः।

राजा – आर्य! किं विचारयसि?

कञ्चुकी – देव! न किञ्चिद्विचारयामि, किन्तु एतद्विज्ञापयामि, दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्त इति।

राजा – (आत्मगतम्) एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकामः, सकामो भवत्वार्यः। (प्रकाशम्) शोणोत्तरे! अनेन शुष्ककलहेन शिरोवेदना मां बाधते तच्छयनगृहमार्गमादेशय।

प्रतिहारी – एतु एतु महाराजः।

राजा – (आसनादुत्थायात्मगतम्)

आर्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य बुद्धिः प्रवेष्टुमवनेर्विवरं प्रवृत्ता।

ये सत्यमेव न गुरून् प्रतिमानयन्ति तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा?

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

शब्दार्थः

वृषलः	–	नीचः (नीच)
विक्रम्य	–	विक्रमेण (विक्रमशीलता से)
प्रशस्यतरः	–	श्रेष्ठतरः (अतिश्रेष्ठ)
नन्दकुलविद्वेषिणा	–	नन्दकुलवैरिणा/ नन्दकुलविद्वेषीद्वारा
प्रकर्षः	–	निष्कर्षः (निष्कर्ष है)
शुष्ककलहेन	–	शुष्क कलह से
एतु एतु	–	चलतु चलतु।

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरत–**

   क) नृपस्य नाम किम्?

   ख) चन्द्रगुप्तस्य आचार्यः कः?

   ग) चाणक्यप्रणीतग्रन्थस्य नाम किम्?

   घ) शुष्ककलहेन किं बाधते?

   ङ) मुद्राराक्षसस्य प्रणेता कः?

2. **एकवाक्येन उत्तरत–**

   क) कलहः कयोः मध्ये प्रवृत्तम्?

   ख) कञ्चुकी किं विज्ञापयति?

   ग) दैवेन किमनुष्ठितम्?

   घ) चाणक्यः राक्षसं प्रति किं वदति?

3. **त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरत–**

   क) राक्षसः एव कुतो प्रशस्यतरः?

   ख) राक्षसेन किं कृतम्?

   ग) चन्द्रगुप्तचाणक्ययोः कलहं वर्णयत?

   घ) आचार्यचाणक्यः चन्द्रगुप्तेन सह किमर्थं कलहं करोति?

   ङ) राजा कञ्चुकीं प्रति किं वदति?

4. **सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेः नाम लिखत–**

   क) कस्माद्विक्रम्य

   ख) खल्वसौ

ग) तावदेवम्

घ) प्रभृत्यनादृत्य

ङ) हतोऽधिकारः

च) चलत्येषः

छ) तच्छयनगृहम्

5. **योजयित्वा सन्धेः नाम लिखत–**

क) पुनः + अपि

ख) खलु + इदम्

ग) करिष्यति + इति

घ) मार्गम् + आदेशय

ङ) मलयकेतुः + अधिराज्यम्

च) युष्मत् + बलानि

6. **नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत –**

क) कृतककलहः

ख) नन्दकुलविद्वेषिणा

ग) महाराजः

घ) महात्मना

ङ) अविद्वांसः

7. **विभक्त्यनुसारम् उचितशब्दं योजयत–**

	अ	ब
क)	राजा	महाराजस्य
ख)	राज्ञा	महाराजे
ग)	राजानम्	महाराजः
घ)	राजनि	हे महाराज
ङ्)	राज्ञः	महाराजेन
च)	राज्ञे	महाराजात्
छ)	राज्ञः	महाराजम्
ज)	हे राजन्	महाराजाय

8. **विलोमशब्दं लिखत -**

क)	महात्मा	x
ख)	सुनीतिः	x
ग)	अविद्वांसः	x
घ)	सक्रोधम्	x
ङ)	सत्यमेव	x
च)	शेषः	x

9. **रिक्तस्थानेषु उचितधातुरूपाणि लिखत-**

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
क)	भवामि	....	....
ख)	ज्ञायते	....	....
ग)	श्रूयताम्	....	....
घ)	....	....	प्रमाणयन्ति
ङ)	....	इच्छथः	....
च)	विचारयसि	....	....
छ)	....	....	बाधन्ते
ज)	आदेशय	....	....

10. **कोष्ठकस्थैः अव्ययैः वाक्यं रचयत-**

(एव, अत्र, तदा, खलु, इति, एवम्, वा, अथ)

योग्यताविस्तारः -

शिक्षकसाहाय्येन अवजानन्तु-

- चाणक्यस्य अर्थसङ्ग्रहे कति विद्याः वर्णिताः?
- चन्द्रगुप्तस्य इतिहासः कः?
- मुद्राराक्षसस्य नाटकस्य वैशिष्ट्यं किम्?
- विशाखदत्तस्य रचना का? तस्य सारांशः कः?